

РЯБЧЕНЮК Ю. В.,
аспірант кафедри кримінального права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.23

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ОХОРОНИ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ В УКРАЇНІ

Досліджено історію становлення й розвитку законодавства України у сфері охорони заповідних та інших особливо охоронюваних територій та об'єктів, починаючи з найдавніших часів і до сьогодення.

Ключові слова: історія розвитку законодавства, заповідники, особливо охоронювані території та об'єкти.

Исследована история становления и развития законодательства Украины в сфере охраны заповедных и других особо охраняемых территорий и объектов, начиная с древнейших времен и до современности.

Ключевые слова: история развития законодательства, заповедники, особо охраняемые территории и объекты.

In the article the author has examined questions about the history of the formation and development of Ukrainian legislation in the field of protection of reserves and other protected natural areas and objects from ancient times to the present day.

Key words: history of the development of legislation, reserves, protected areas and objects.

Вступ. Процес становлення вітчизняного кримінального законодавства був складним, поступовим і тривалим. Охорона природних територій та об'єктів має багату історію. Сучасна концепція побудови природоохоронного законодавства формувалася протягом кількох століть, пройшовши шлях від звичаїв до ст. 252 Кримінального кодексу України 2001 р.

Проблеми історії в цілому природоохоронного законодавства розглядалися в роботах таких учених, як В. Борейко, С. Гавриш, Е. Кісілюк, Н. Лопашенко, В. Навроцький, І. Терлюк та інші науковці. У більшості робіт названих дослідників комплексно проблема охорони екосистем не була розроблена, порушувалися лише окремі її аспекти.

Відзначаючи значну наукову цінність проведених досліджень, вважаємо, що питання історії охорони природних територій та об'єктів, що мають виняткову цінність, потребує подальшого розвитку й уточнення.

Постановка завдання. Під час вирішення проблеми кримінально-правової охорони об'єктів природи, що знаходяться під особливою охороною держави, набуває свого значення дослідження історії кримінального законодавства із цього питання, умови його формування й існування. Це може стати підґрунтям для всебічного аналізу діючого законодавства, а також вибудови тенденцій і перспектив його розвитку. Застосування методу історично-порівняльного аналізу сприяє більш ефективному прогнозуванню шляхів подальшого вдосконалення кримінального закону.

Результати дослідження. Природні заповідні об'єкти існували в багатьох стародавніх народів. Із виникненням релігії ці пражазповідники стали присвячуватися богам, мати сакральне значення. На цих священних територіях заборонялося рубати дерева, ловити тварин, здійснювати будь-яку господарську діяльність, оскільки ці ліси й гаї вважалися житлом богів і суворо охоронялися під загрозою покарання.

У Київській Русі за часів сильної княжої влади виникають природні заповідні об'єкти, які мають утилітарні функції. Це суворо охоронювані місця полювання князів та їх ближнього оточення, доступ до яких простому люду був заборонений, а спричинення будь-яких руйнувань каралося.

Серед положень першої видатної пам'ятки права в Україні – Руській Правді (XI ст.) містилися деякі норми природоохоронного спрямування. Об'єкти живої та неживої природи були включені в загальні взаємини власності, і ставлення до них регулювалося майновими вимірами. Найбільша увага в цьому стародавньому акті приділялася охороні бобрів і бобрових угідь, які були феодальною

власністю і знаходилися під особливою охороною. За знищення бобрів і спричинення шкоди бобровим угіддям накладалися величезні штрафи. У ст. 70 Просторової редакції Руської Правди встановлювалося, що якщо на місцевості, де живуть бобри, знаходилися сліди руйнування бобрових поселень, то за відсутності свідків злочину, які могли би прямо вказати на винувату особу, відповідальність несла вся селянська община, на території якої було скоєно злочин. Така велика увага й пильна охорона бобрових угідь пов'язана з тим, що вони були феодальною власністю та полювання на цих територіях було монополією виключно верхів держави. Ст. 71 та 73 були присвячені охороні деяких видів дерев, що знаходилися у власності феодалів та були священними для слов'ян, або дерев, які зростали на охоронюваних територіях, що мали сакральне значення [1, с. 68].

У середині XIV ст. певна частина українських земель опинилася під владою Польщі та Литовської держави. Норми природоохоронного спрямування містили деякі Литовські статuti – кодекси феодального права Великого князівства Литовського, що діяли й на українських територіях. У Литовському статuti 1529 р. закріплювалися норми щодо охорони водних об'єктів, згідно з яким накладався штраф на кожного, хто отруїть річку або озеро. Згідно із цим статutom заборонялося розорювати поселення бобрів, а в лісах дозволялося збирати лише вже загиблі дерева [2, с. 230]. У розділі X Статуту 1588 р. великий інтерес викликає стаття «Про боброві гони», яка не лише передбачала суворе покарання за знищення бобрів у чужих володіннях, а й установлювала заборону здійснювати будь-яку діяльність, здатну спричинити шкоду бобровим поселенням [3, с. 117].

Артикул 39 «Устава на волоки господаря его милости во всем великом князьстве Литовском» від 1 квітня 1557 р. врегулював правила користування та охорони князівських лісів, гаїв, бортів, бобрових гонів, сіножатей [4].

Отже, законодавство XV–XVI ст. охороняло природні об'єкти великокнязівських, монастирських та общинних володінь від посягань на них із боку інших осіб. Однак ця охорона стосувалася переважно відносин власності.

Кримінальне право в Російській імперії, до складу якої входила велика частина українських земель, як система стало формуватися з кінця XVII ст. Соборне Уложення 1649 р. закріпило норми щодо охорони природного середовища, які знайшли відображення в розділі про відповідальність за майнові злочини, і стосувалася вона переважно питань обмеження полювання й охорони лісів.

Уложенням, зокрема ст. 23 глави 7, дозволялася «служивим людям» безмитна рубка в будь-яких лісах. Водночас порубки та інші порушення, такі як псування пташиної привади, крадіжка охоронюваних птахів, псування дерев, бджіл та інші, суворо каралися. Наприклад, ст. 223 передбачала: «Кто по недружбе учнет в чьем лесу на станах огонь класти, и оттого в том лесу учинится пожар... и на причинившего ущерб бортному деревью и пчелам, и зверь и птицы из того лесу тем пожаром отгонят... будет жалоба, то должна быть на тех людех за такое пожарное разорение взяты пеня». Отже, відповідальності підлягали лише особи, які умисно винищували ліси, у випадку неумисного підпалу штраф не накладався [5].

У Російській імперії того періоду можна виділити початки природоохоронної діяльності, що відбуваються у зв'язку з політичними, економічними, соціальними й духовними потребами людини. В основному такі потреби можна згрупувати в категорії, пов'язані з культовим заповідуванням окремих лісових ділянок, заповідуванням та охороною місць гніздування птахів, захистом прав власності на бортні дерева, охороною бобрових поселень, обмеженням користування ділянками лісу – місцями князівського (царського) полювання, заборонаю лісокористування в засічних (оборонних) лісах та охороною їх від пожеж, введенням правил полювання.

Державою створювалася система засік – території, на яких штучно валили дерева для оборони державних кордонів. На таких територіях заборонялося ведення господарської діяльності, рубання й заготівля дерев тощо. Порушення режиму цих територій каралося суворими покараннями, включаючи смертну кару [6, с. 31]. За Указом царя від 1678 р. за порубку дерев або прокладену дорогу в заповідних засічних лісах накладався штраф, а за ті ж дії повторно до винного застосовувалася смертна кара [7, с. 5].

За часи царювання Петра I з'явилося багато указів, інструкцій та інших документів, пов'язаних з охороною природи, в тому числі охороною заповідних територій та об'єктів. У 1695 р. Петро I проголосив заповідними деякі ліси, деревину яких використовували для будівництва військових кораблів. Він же ввів поняття заповідних і незаповідних лісів та встановив систему ознак, за якими ліси відносилися до тієї чи іншої категорії. Найціннішими визнавалися берегові ліси, які за волею царя перетворювалися в заказники. За спричинення шкоди таким об'єктам природи до винних осіб застосовувалися надзвичайно суворі покарання: від величезних штрафів до смертної кари. Ліси оголошувалися заповідними, незважаючи на належність лісових угідь (казенні, поміщицькі, монастирські).

Відповідно до Указу царя за порубку лісу в заповідних засічних лісах із винних стягувався штраф: «За прокладену дорогу в лісі і за висічку дерева з гранню – 10 руб. А за прокладену стежку і за висічене дерево без грані – 5 руб. Крім того, винний піддавався «биттю батогом у містах в торгові дні

при багатьох людях». За повторну порубку дерев передбачалося нещадне биття батоном, що дорівнювало смертній карі [8, с. 58].

За навмисний підпал лісу на заповідних територіях в якості покарання застосовувалася смертна кара. У 1724 р. в доповненнях до зазначеного пропонувалося винних у порубці царського лісу валодмейстеров (керуючих лісами) та сторожів карати батоном і, вирізавши ніздрі, засилати вічно на каторжні роботи [9, с. 173].

Деякі норми природоохоронного значення, зокрема норми, що стосувалися охорони природних територій, які бралися під охорону, існували й у часи Запорізької Січі. Охорона природи на території Запорізької Січі насамперед проявлялась у збереженні й раціональному використанні лісових ресурсів. Користуватися ними на Січі для власних потреб без особливого дозволу мали право лише козаки та піддані Війська Запорозького, а сторонні особи повинні були обов'язково отримати на це дозвіл Коша або кошового отамана. У 1735 р. Запорізький Кіш спеціальним указом взяв під охорону ліси на острові Монастирському, що мали оборонне значення, та встановив відповідальність за руйнування цих об'єктів. Серед покарань, що застосовувалися до порушників, були втрата чина, тілесні покарання й конфіскація майна. У Запорізькій Січі рибальські та мисливські угіддя були не менш важливими об'єктами охорони природи. На їх використання сторонні особи, які не перебували в підданстві Війська Запорозького, повинні були отримати спеціальний дозвіл Коша.

За часів Катерини II природоохоронне законодавство стає ліберальнішим, скасовується відповідальність за багато правопорушень у цій сфері. Пріоритети держави змінюються, природні ресурси стають додатковим джерелом надходжень до державної скарбниці.

Пізніше, в 1842 р., було прийнято Лісовий Устав, який закріпив порядок користування лісами, систему управління й контролю за раціональним використанням природних ресурсів, встановив матеріальну, адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення цих правил [10, с. 185].

Подальший розвиток положення природоохоронного спрямування одержали в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. (й у редакції 1885 р.), де були окремі норми, що захищали конкретні об'єкти природи від злочинних посягань на них. Такими об'єктами були дикі тварини, риби, повітря, вода, рослинність, ліси, земля. Норми, в яких передбачалася відповідальність за посягання на окремі об'єкти природи, не можна віднести до чисто екологічних, більшість норм про посягання на об'єкти природи й охоронювані природні комплекси за своєю соціальною спрямованістю забезпечували захист прав власників (держави, приватних осіб). Такі, наприклад, як норми про відповідальність за незаконну рубку, винищення диких тварин, руйнування в казенних лісах або приватних угіддях [11].

Відповідно до ст. 20 Указу Сенату від 19 червня 1867 р. «Про заходи самовільної порубки приватних лісів» у випадку самовільної порубки, підпалу або винищення чи ушкодження лісу сторож повинен заарештувати захоплену на місці правопорушення худобу, знаряддя або речі обвинуваченого та надати їх разом з обвинуваченим до власника лісової ділянки для проведення слідства. У разі відшкодування заподіяного збитку винний міг бути звільнений від кримінальної відповідальності [12].

Незважаючи на наявність у законодавстві Росії XVII–XIX ст. деяких природоохоронних кримінально-правових норм, у цілому розвиток їх істотно відставав від розвитку законодавства про охорону й використання природних ресурсів в інших державах. У петровський період було прийнято 60 указів про охорону природи, в постпетровській період – понад 140 законів, а в період олександрівських і передреформний перетворень – більше 300 законів [13, с. 10]. Однак законотворча діяльність не відповідала практиці застосування закону, оскільки казенні відомства, великі приватні промисловці не були зацікавлені в його реалізації, так як воно позбавляло б їх основних доходів. Гарантією дотримання норм природоохоронного законодавства було б установлення кримінальної відповідальності за найбільш небезпечні його порушення. Уповільнений процес реалізації кримінально-правових установлень і заборон затягнувся більше ніж на сторіччя, механізм застосування кримінально-правових норм про охорону природи, як буде показано, до теперішнього часу працює недостатньо ефективно.

Дореволюційне кримінальне законодавство Росії встановлювало лише деякі заборони, призначені для охорони природних багатств. Кримінальне уложення 1903 р. об'єднало такі посягання у главі 11 «Про порушення постанов, регулюючих народний добробут», під захист було взято декілька об'єктів природи, в тому числі окремі види диких тварин, молодняк птахів, місця гніздування тощо. При цьому кримінально-правові норми були закріплені в актах адміністративно-правового змісту, які регулювали природокористування. Шкідливість діяння визначалася фактом порушення прав держави на користування ресурсами, незалежно від розміру заподіяної шкоди, виду та якості предмета посягання [14].

Лісовим Уставом, який вийшов у новій редакції в 1913 р., відповідно до ст. 453 передбачалося, що винні у здійсненні розкрадань, пошкоджень, знищень чужого лісу, приховуванні або придбанні свідомо викраденого чи зрубаного чужого лісу підлягали відповідальності за Уложенням про покарання кримінальні та виправні [15].

У березні 1912 р. при Російському Географічному товаристві утворена Постійна природоохоронна комісія – перша суспільна організація, що координувала природоохоронну діяльність у всій країні. Член комісії С. Завадський у жовтні 1917 р. розробив проект закону про охорону пам'яток, який був схвалений членами комісії та Земельним комітетом. Проект визначав режим і завдання заповідників, а також передбачав відповідальність, включаючи кримінальну, за посягання на них [16]. Однак цей законопроект так і не став законом через політичні події.

Після занепаду Російської імперії українські землі на недовгий час отримали незалежність. За часи української національної революції (1917–1920 рр.) основними захисниками природи та ініціаторами заповідання стали вчені з Українського Наукового Товариства. Центральна Рада підтримала такі природоохоронні ініціативи. У «Тимчасовому земельному законі», затвердженому Центральною Радою 18 січня 1918 р., в розділі II «Основні засади користування поверхнею землі» передбачалося відведення землі для створення дослідних і зразкових полів, розсадників, селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітніх та інших загальнокорисних установ [17].

Із початку 20-х рр. українські землі знаходилися переважно у складі СРСР, де діяла низка нормативно-правових актів, які стосувалися охорони об'єктів природи, зокрема постанова Ради Праці та Оборони «Про боротьбу з лісовими пожежами» (1920 р.), яка передбачила суд військового трибуналу для осіб, які навмисно або з необережності викликали лісові пожежі; декрет Раднаркому РРФСР «Про охорону пам'яток природи, садів і парків» (1921 р.); постанова Подільського губвиконкому «Про охорону пам'яток революційного минулого, давнини, мистецтва і природи» (1924 р.) та інші, які містили норми охоронного значення. Варто зауважити, що природні об'єкти рідко входили до системи цінностей, що охоронялися радянським кримінальним правом. Кримінально-правова охорона об'єктів природи не отримувала необхідного визнання, носила досить обмежений характер і відбувалася крізь призму вирішення інших завдань, наприклад, охорони власності, господарських відносин, суспільної безпеки, суспільного порядку тощо.

Процесу створення й розвитку кримінального законодавства про охорону природи були притаманні всі суперечності становлення радянського законодавства в цей період: нестійкість виникаючих відносин, відсутність досвіду законодавчої діяльності та загальних теоретичних уявлень про шляхи розвитку права за необхідності повної зміни дореволюційного законодавства.

16 червня 1926 р. ВУЦВК та Раднаркомом УРСР було затверджене «Положення про пам'ятки культури і природи» [18], що стало визначальним для розвитку законодавства щодо заповідної справи. Положення 1926 р. – перший у радянській Україні нормативний акт, що встановив нові загальні правила створення, охорони, утримання, дослідження, пропаганди заповідних об'єктів. Суттєвим недоліком цього Положення було наступне: воно встановлювало заборону руйнувати або спричиняти шкоду об'єктам природи, які охороняються державою, проте при цьому не містило відповідних адміністративно-правових чи кримінально-правових норм, тобто не був прописаний механізм впливу на осіб, які порушували норми цього акта.

Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. відніс злочини, предметом яких є природні об'єкти, до розділу «Інші злочини проти порядку управління». Таке рішення можна пояснити тим, що колективізація й індустріалізація призвели до хижацького ставлення до природи, знищення цілих природних комплексів безпосередньо державою. А отже, в системі суспільних відносин природні об'єкти розглядалися як необхідне сировинне джерело, як засіб отримання прибутків для держави, а не як елемент природи, що потребує охорони й захисту [19].

До 30-х рр. у кримінальному кодифікованому законодавстві переважала тенденція пом'якшення загальних положень, що визначають злочинність і караність. Починаючи з 30-х рр. у нормах як Загальної, так і Особливої частини стали виразно проявлятися ознаки розширення сфери злочинного та посилення відповідальності [20].

10 лютого 1932 р. Головне управління робітничо-селянської міліції УРСР видає указ «Про охорону пам'яток культури та природи» [21]. Утім навряд чи цей потрібний документ виявився корисним, оскільки постійне порушення заповідного режиму проводилося за відкритої підтримки партійних, радянських органів.

Певна частина українських земель входила в цей час до складу Польщі, де охороною природних об'єктів наприкінці 20-х – у 30-х рр. успішно займалися Державна рада з охорони природи Польщі, Комітет охорони природи у Львові, Польська Ліга охорони природи, різні краєзнавчі та природничо-наукові товариства, Відділ резерватів Інституту досліджень державних лісів, із 1930 р. – Комісія з охорони природи Державного геологічного інституту [22].

Повоєнні роки позначені розвитком природоохоронної та заповідної справи в Україні. Так, 26 липня 1946 р. Радмін УРСР затвердив перше в Україні «Положення про заходи до впорядкування охорони державних заповідників і пам'ятників природи на території УРСР» [23], де було зазначено, що за порушення заповідного режиму накладався штраф до 300 руб., або порушник карався за ст. 82 і 137 Кримінального кодексу УРСР.

29 червня 1960 р. Верховною Радою УРСР було прийнято Закон «Про охорону природи Української РСР», змінений і доповнений 25 серпня 1970 р. [24]. Законом встановлювалися правові норми, що визначали порядок організації та режим охорони об'єктів природи, які становлять наукову і природо-історичну цінність. Нормами цього акта регулювалися питання юридичної відповідальності за порушення природоохоронних правил.

Виділення особливо охоронюваних природних територій та об'єктів у КК УРСР 1960 р. не було здійснене достатньою мірою. Відповідно до ст. 207 цього кодексу кримінальна відповідальність була встановлена за умисне знищення, руйнування чи псування пам'яток історії та культури або природних об'єктів, взятих під охорону держави. Цей склад злочину містився серед злочинів проти громадської безпеки, громадського порядку й народного здоров'я. Таке формулювання диспозиції норми нівелювало цінність особливо охоронюваних природних об'єктів до рівня звичайних природних ресурсів, що знаходяться під охороною держави. Якщо охоронюваний кримінально-правовою нормою природний об'єкт містить особливо охоронювані території чи природні об'єкти, це повинно знайти в ній обов'язкове відображення [25].

Як бачимо, історично на різних етапах розвитку суспільства переважало споживацьке ставлення до природних територій та об'єктів, зазвичай їх цінність вбачалася у здатності задоволення господарських потреб держави. Ситуація змінилася у зв'язку з погіршенням стану екології, привертанням уваги світової громадськості до цих проблем. Це призвело до того, що природоохоронні відносини поступово почали привертати все більшу увагу.

Конституція незалежної України 1996 р. у ст. 13 закріпила право громадян користуватися природними об'єктами, а також кореспондуючий цьому праву обов'язок – не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки.

Велике значення для розвитку природоохоронного законодавства мали Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. і Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р., які закріпили перелік та особливий статус охоронюваних природних територій та об'єктів. Прогресивним є також Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 рр.» від 21 вересня 2000 р., яким регулюються суспільні відносини у сфері формування, збереження й раціонального, невиснажливого використання екомережі.

Нарешті, 5 квітня 2001 р. було прийнято Кримінальний кодекс України, в якому законодавець передбачив у ст. 252 спеціальну норму, якою встановив посилену відповідальність за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду. Таким чином, під загрозою застосування кримінального покарання було поставлено під охорону не окремі природні ресурси, а цілі природні комплекси, що мають виняткове значення для суспільства й держави.

У ХХІ ст. почався новий етап у розвитку людської цивілізації. Ми живемо в епоху глобалізації, оскільки сьогоденна людина асоціює себе не лише з державою, в якій мешкає, а й з усім людством, об'єднаним задля подолання проблем глобального характеру. Процеси глобалізації зачіпають усі сфери людської діяльності, включаючи правові системи; право стандартизується та уніфікується у світі. Стає очевидним, що захист деякими державами свого кримінально-правового суверенітету від можливих втручань із боку міжнародного права значно стримує необхідні процеси універсалізації кримінального права. Слушною є позиція Б. Шунеманна: «Якщо держава закриває себе від необхідності нею самою викликаного розвитку, то цю політику можна назвати оборонним імперіалізмом у сфері захисту прав людини» [26, с. 113]. Вважаємо, що з метою вдосконалення діючого кримінального законодавства, включаючи ст. 252 КК, необхідно спиратися на світовий досвід, отриманий від минулих поколінь усього людства, однак при цьому використовувати напрацьований власний національно-правовий досвід.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, треба підкреслити, що розвиток правових засад охорони заповідних територій та об'єктів України має стародавню історію. Напрацьована значна законодавча база у сфері охорони природних територій та об'єктів, що знаходяться під особливою охороною; внесена відповідна норма до КК 2001 р. Однак незважаючи на позитивні зрушення в даному напрямку, багато аспектів потребують перегляду. Зокрема, приведення норм кримінального законодавства у відповідність до норм екологічного, що вирішить багато проблем, які існують у науці та виникають у правозастосовній діяльності, а також залучення світового досвіду з метою приведення національних нормативно-правових актів у відповідність до світових підходів і стандартів.

Список використаних джерел:

1. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юридическая литература, 1984. – Т. 1. – С. 68–70.
2. Попович С.Ю. Природно-заповідна справа : навч. посібник / С.Ю. Попович. – К. : Арістей, 2007. – 480 с.

3. Статут Великого княжества Литовского с подведением в настоящих местах ссылки на конституции, приличные содержанию оного. – СПб., 1811. – Ч. 2. – С. 117.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России. Собраны и сданы Археологической Комиссией : в 5 т. – СПб. : Изданы Археологической Комиссией, 1848. – Т. 3: 1544–1587. – 288 с.
5. Тихомиров М.Н., Епифанов П.П. Соборное уложение 1649 года. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961.
6. Каргалов В.В. На степной границе. Оборона «Крымской Украины» Русского государства / В.В. Каргалов. – М. : Наука, 1974. – 184 с.
7. Деймар Б. Охрана природы в России (исторический очерк) / Б. Деймар // Охрана природы. – 1928. – Т. 1. – № 5. – С. 3–5.
8. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юридическая литература, 1984. – Т. 5. – С. 58.
9. Молчанов Б.А. Природное законодательство России (18 – начало 19 веков). – Архангельск, 2000. – С. 173.
10. Там само. – С. 185.
11. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 6.
12. Собрание законов, распоряжений правительства, циркуляров и решений Сената. – М. : Изд-во А.Д. Ступина, 1887. – 937 с.
13. Насимович А.А. Дореволюционный период в развитии заповедного дела. Опыт работы и задачи заповедников СССР. – М. : Наука, 1979. – С. 7–20.
14. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 6.
15. Полное собрание законов Российской империи : в 33 т. – Собрание 3-е. – Петроград, 1916. – Т. XXXIII. – Ч. 1: 1913 г. – 658 с.
16. Мироненко О.М. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998.
17. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій, О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 січня 1918 р. – 424 с.
18. Кримінальний кодекс УСРР 1922 р.
19. Законодавство про пам'ятки історії та культури : зб. нормат. актів. – К. : Політвидав, 1970. – 464 с.
20. Кримінальний кодекс УРСР 1927 р.
21. Шалит М. Заповідники та пам'ятки природи України. – Х., 1932. – 72 с.
22. Борейко В. История заповедного дела в Украине. – К., 1995. – 181 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 2.
24. Закон УРСР «Про охорону природи Української РСР» 1960 р. // Енциклопедія історії України. – Т. 3: Е–Й / редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2005. – 672 с.
25. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. – К., 2002.
26. Шунеманн Б. Уголовное право под знаком глобализации // Современное уголовное право и криминология : сб. науч. тр. / Отв. ред. А.Е. Жалинский. – М., 2007. – С. 113.

